

EL TRACTAT DE CAPDEPERA DE 17 DE JUNY DE 1231 ENTRE JAUME I I ABU ABD ALLAH B. MUHAMMAD DE MANURQA. SOBRE LA FUNCIÓ SOCIAL I POLÍTICA DELS FUQAHA'

Del document conegut com "tractat de Capdepera" només s'en conserva una còpia feta pel notari Jaume Mercer i autenticat pel bisbe Pons el març de 1281, i avui depositada a la *Bibliothèque Nationale* de París.¹ Hom ignora l'ocasió per la qual es va fer la còpia. La va publicar primer L. de Mas Latrie, el 1866;² després ho feu A. Huici³ i finalment Ll. Lliteras en donà una traducció completa⁴ a partir de la còpia de París. Ll. Pérez⁵ torna a editar la transcripció feta per A. Huici que molt probablement la pren de L. de Mas Latrie; però A. Huici retallà l'encapçalament i el final del document de la còpia on s'estableix clarament el seu caràcter de *translatum*.⁶ Una nova edició del document feta a partir de la còpia de París sembla pertinent atès que significa fer-lo més fàcilment accessible i que Ll. Lliteras no va donar-ne l'edició en llatí. Tanmateix el lector podrà, si vol, notar lleugeres diferències en la transcripció que aquí es fa i les lectures provinents del text editat per L. de Mas Latrie.

¹ *Bibliothèque Nationale*, París, Ms. Latin. 9261.

² *Traité de paix et de commerce et documents divers concernant les relations de l'Afrique septentrionale au Moyen Age*, París, 1866 (reed. New York) pp. 182-185.

³ *Documentos de Jaime I de Aragón (1216-1236)* I, ed. de Ma. D. Cabanes Pecourt, València, 1976, n.º 153, pp. 274-277. L'edició original d'A. Huici data de 1916-1926.

⁴ *Artà en el siglo XIII. Estudio y documentos*, Palma, 1967, pp. 144-148.

⁵ "Corpus documental Balear (1). Reinado de Jaime I" a *Fontes Rerum Balearium* I (1977) pp. 74-76.

⁶ A. Lecoy de la Marche tengué curs d'esmentar-ho (*Les relations politiques de la France avec le Royaume de Majorque — Illes Baléares, Roussillon, Montpellier, etc...* I París, 1892, p. 74); també actuà amb el mateix discerniment F. Codera (*Estudios críticos de historia árabe española*, Zaragoza, 1903, p. 283).

Altrament s'ha considerat escaient comentar alguns aspectes del document que han estat fins ara negligits.

El document transllada un tractat entre Jaume I i Abu 'Abd Allah Muhammad, encapçalant una nombrosa representació indígena, datat a Capdepera el 17 de juny de 1231, pel qual els andalusins de Manurqa accepten⁷ a Jaume, i a qui el succeïxi com a rei de Mallorca, com a senyor natural i propi i li reten homenatge, fidelitats i juraments⁸ al mateix temps que desfan i renuncien a qualsevol altre domini i conveniència de subordinació feudal establerta amb altre persona. Aquesta acceptació de senyor natural es produirà amb l'entrega del castell de Menorques ("*castrum de Minoricis*") i la presa de possessió serà simbolitzada per una cerimònia consistent en fer onejar el senyal o bandera ("*signum vel vexillum*") del rei Jaume portada per cinc homes a la summitat del castell tot cridant el nom de Jaume i el seu domini. Fet aixó el control del castell tornaria al cap indígena designat per la seva pròpia comunitat que seria confirmat pel rei i els representants andalusins.

Ignoro si hom ha estudiat sistemàticament aquesta cerimònia que també descrita a alguns documents de compra i venda de castells? De totes maneres el valor simbòlic de la cerimònia només devia ser percebut correctament pels feudals. La diversitat en la producció i l'organització del poder polític a les formacions socials musulmanes, les limitacions socials a que a n'aquest s'el sotmetia i l'existència de nivells d'autoritat social autònoms de l'estricta poder polític instituit, posem per cas, per una dinastia (*dawla*) que tenien, justament, molta més capacitat d'integració social feien opaca la cerimònia. En tot cas, l'esment solemne del nom del sobirà dinàstic o d'un llunyà califa a l'adreçament públic del divendres (*khutba*) a la mesquita, era l'expressió simbòlica d'un dels nivells del poder i, precisament, del més mudable.

⁷ El text diu "concedimus et recipimus" que no te sentit traduir per "otorgamos y recibimos" com fa Ll. Lliteras (*Artá...*, p. 145). Cal entendre "concedere" en una de les seves accepcions més clàssiques tals com "admetre", "passar o caure al vostre poder".

⁸ Cal entendre juraments de fidelitat i obediència que el vassall ret al seu senyor en l'homenatge. Veure E. Rodón Binué *El lenguaje técnico del feudalismo en el siglo XI en Cataluña. Contribución al estudio del latín medieval*, Barcelona, 1957, pp. 117 i 156.

⁹ Per exemple a la compra-venda dels castells de Tendrui i de Claret, a l'Urgell, el 1287 (*Liber Dotaliarum* II, inèdit, n.º 63, folis 64 v.-66 r. He d'agraïr la notícia a I. Puig i Ferraté, de l'U. A. B., que en prepara l'edició).

Per altra banda cal remarcar que en el moment de subscriure el document a Capdepera el 17 de juny de 1231, la cerimònia de presa de possessió del castell de Menorques no està consumada. Precisament el document preveu la seva celebració detallant-ne les operacions. Això vol dir que la presa de possessió efectiva és lleugerament posterior a la data del tractat.

Quant a la localització d'aquest "castrum de Minoricis", difícilment pot ser altre que Ciutadella mateix. I del "castrum" prendrà el nom precisament Ciutadella. Tanmateix, però, és difícil assegurar quan sorgeix el nom. Hom ignora el topònim àrab. Cap dels geògrafs musulmans esmenta cap ciutat de Manurqa, ni tampoc ho fan els compiladors de diccionaris biogràfics.¹⁰ El cònsol genovès Caffaro al narrar l'expedició corsària contra Manurqa, l'any 1146, només fa esment de "portu Fornelli" on desembarcaren.¹¹ Tot i que l'amanuense d'aquesta part dels *Annales...* dibuixa un curiós castell sobre una roca envoltada de mar, amb la precisió escrita de que es tracta de *Minorica*, és insuficient per a assegurar que la plaça forta sigui justament Ciutadella i no Maó, per exemple. No es pot dubtar, però, de que el castell indica un lloc fortificat. Un castell més fort hi ha dibuixat sobre el nom de *Almaria*.¹² Però el fet que en el tractat només es parli de "castrum de Minoricis" on residia la sobirania permet pensar que el nom de Ciutadella fou la traducció catalana d'un *al-qasr* i que entre 1231 i 1287 coexistiren paral·lelament les dues formes, com ha demostrat la documentació catalana.¹³ La referència a que el tribut en bestiar serà entregat el mes de març "in litore maris

¹⁰ Alguns geògrafs àrabs escriuen Manurqa i no Minorqa; veure per exemple, Yaqut (*Mu'jam al-buldan* ed. F. Wüstenfeld, Leipzig, 1866-1870, IV, p. 672), lectura que jo penso s'ha de preferir atenent-me també al criteri del lexicògraf andalusí Ibn Hisham al-Lajmi, mort a finals del segle VI/XII, que escriu Manurqa (El Escorial Ms. 46 fol. 45 v.º i Ms. 99 fol. 52 v.). He d'agraïr el coneixement del text a J. Samsó de l'U. A. B. No té cap base coneguda la Madina Minorqa proposada per B. Vidal i Tomàs encara que sigui força plausible. (*Gran Enciclopèdia Catalana* V, 1973, p. 170).

¹¹ Amb una variant manuscrita "portu Fornelli" (*Annali Genovesi di Caffaro e de' suoi continuatori* ed L. T. Belgrano i C. Imperiale di Sant'Angelo "Fonti per la Storia di Italia" I 1890 p. 34).

¹² Els respectius dibuixos es troben a *op. cit.* p. 33 i 34.

¹³ El nom de Ciutadella apareix sempre a la més primerenca documentació generada per la conquesta, el que fa molt difícil pensar en una improvisació. No és acceptable, doncs, que es tracti d'una versió "mossàrab" del topònim, com suposa B. Vidal i Tomàs *Gran Enciclopèdia...* p. 170. En primer lloc perquè no hi ha "mossàrabs" a Manurqa i, en segon lloc, perquè Ciutadella tradueix perfectament *al-qasr*.

ante almudainam de portu minoricarum” fa ben palès que l'anomenat “port de Menorques” on hi ha l'almudayna (*al-mudayna*), el punt més eminent i fortificat de la qual és *al-qasr*, no és altra que Ciutadella, lloc de residència del complex administratiu i polític (*makhzan*) andalusí.¹⁴

La forta tributació que recaigué sobre els andalusins ja ha estat prou comentada pels historiadors. R. Rosselló ha adduït documents que mostren com s'efectuava el pagament anual i com, per exemple, s'especulava sobre el dret del bestiar de Menorca. Hi ha, tammateix, un punt particularment fosc. En el tractat no s'esmenta per res la quantitat de 200 besants de la qual hi ha constància documental de que es pagaven.¹⁵ Aquesta quantitat, sembla que fixa, podria ser el resultat d'una negociació lateral en la qual s'estimés en 200 besants el producte de les quintes, impostos que gravaven el pas de mercaderies, que el *makhzan* andalusí percebia completament en el cas de vaixells autòctons i la meitat en cas de que fossin forasters. Suposadament el rei Jaume dedicaria aquesta seva meitat a obres del castell. L'important, però, és notar que seria el *makhzan* l'encarregat de comptabilitzar i recullir aquestes taxes. És evident que una negociació sobre aquest punt podia acabar en fixar una xifra anual, evitant d'aquesta manera enutjosos plets. També cal pensar en una subvenció pel transport del bestiar tot i que sigui contradita pel text del tractat.¹⁶

¹⁴ Sobre aquest tipus de complex urbanístic veure L. Torres Balbás *Ciudades hispano-musulmanas* I, Madrid, 1971, pp. 129, 174-175.

¹⁵ *Aportació a la història medieval de Menorca. El segle XIII*. Consell Insular de Menorca, Ciutadella, 1980, pp. 11-14. Caldria afegir qualque requisita o pagament tributari anticipat con devia ser-ho, per exemple, l'entrega de 1.000 caps de boví l'estiu de 1269 (“Llibre dels feits del rei Jaume” a *Les Quatre Grans Cròniques*, edició, pròleg i notes per F. Soldevila, Barcelona, 1971, pp. 168 i 376).

¹⁶ R. Rosselló documenta per primera vegada el pagament de 200 besants el 1247 (*Aportació...* p. 7). G. Rosselló Bordoy, citant erròniament un text de Codera — ni a l'article del *Boletín de la Real Academia de la Historia* XVI, 1890, pp. 473-497, especialment pàg. 490, ni a la reedició de 1903 a *Estudios de historia árabe...* p. 285 no s'en fa cap esment — inclou en el text del tractat unes fantasmagòriques “dues centes barques per a transportar (el bestiar)” (*L'Islam a les Illes Balears*, Ciutat de Mallorca, 1968, p. 109). El text del tractat contradiu expressament aquesta possibilitat: “...quibus traditis mandataro vestro ipsa de cetero suis sumptibus et expensis custodiat supradicta”. La custòdia del bestiar a partir del moment de l'entrega anirà a càrrec i expenses de l'enviat reial. Però un text de la crònica del rei Jaume sembla ratificar la clàusula de les 200 barques en contra del mateix tractat: “E don Assalit feu metre en les cartes que hi haguéssen dos quintars de mantega cada any et dues-centes barques per bestiar a passar (“Llibre dels feits...” p. 61). Però el comentador, a la nota 12 de la p. 253, ens assabenta que el manus-

L'autonomia dels andalusins de Manurqa sembla discretament garantida atès que ningú, català o jueu, podrà residir a l'illa sense el beneplàcit del *makhzan* i que els càrrecs de govern de la comunitat seràn elegits per aquesta i confirmats pel rei Jaume, que també garanteix protecció sobre els seus nous súbdits.

Els altres punts són, en general, desenvolupament més o menys proxims del tipus de tractats elaborats per Gènova i Pisa, al darrer terç del segle XII, forçats sobre les ciutats marítimes musulmanes com a instrument de control del comerç mediterrani.¹⁷

• • •

El tractat s'estableix entre una figura força nítida, el rei Jaume, de qui emana tota la legalitat de la part catalana, i un tal Abu 'Abd Allah Muhammad descrit com a alfaqui (*al-faqih*), i a la vegada ocupant els càrrecs d'*al-qadi* (jutge) i *al-qa'id* (cap militar), que resulta signar per ell i "per omnes senes et sapientes et per totum populum et habitatores insule supradicte". El poder d'Abu 'Abd Allah és, doncs, un poder delegat. N'és prova l'expressió acurada i l'esment de setze personatges. No hi cap dificultat en identificar aquests "senes" com a traducció de *shuyukh* (sing. *shaykh*, vell) i aquests "sapientes" com a traducció de *'ulama'* (sing. *alim*) experts en especulació religiosa. I com que s'esmenten quatre personatges ostentant el títol d'*al-faqih* cal pensar que els *fuqaha'*, juristes experts en dret musulmà (*fiqh*), formen part del grup de "sapientes".

El consell de vells (*shuyukh*) no és una figura política decorativa sino una representació dels caps de parenteles més fortes del territori

crit Ayamans i l'edició de València diuen: besants. I especula que si bé totes dues lectures tenen "un sentit acceptable" i malgrat cap clàusula del tractat faci esment ni de barques ni besants, atès que el lliurament del bestiar es farà "in litore maris" és preferible la variant "barques". Doncs no. Atenent els documents de pagament posteriors al tractat és obvi que la lectura bona és la de "besants". Si aquesta quantitat de 200 besants procedeix d'una negociació lateral o no és naturalment especulatiu. Però malgrat el que diu la crònica reial Assalid de Gudar no aconseguí incloure l'adició al tractat.

¹⁷ Sobre aquest fenomen es pot veure M. Barceló "Expedicions i projectes d'atac contra les Illes Orientals d'al-Andalus *Cal-jaza'ir al-sharqiyya al-Andalus*) abans de la conquesta catalana (1229)" a *Estudi General I* (1981) pp. 99-107.

fraccionat en alqueries i rafals.¹⁸ Té, doncs, capacitat de limitació del poder polític exterior a les comunitats camperoles i pot, doncs, en ocasions substituir-les. Els consells de vells apareixen arreu dels tractats de capitulació a la zona valenciana al menys a partir de 1238.³⁹ Hi ha documentat un exemple de la capacitat de presió política d'aquest consell de vells a Mayurqa, durant l'atac pisano-català de 1114-1115.

Mubashir Nasir al-Dawla, segons el *Liber Maiolichinus*, consulta el consell de vells per si es pacta amb els pisans o, en canvi, atorgan el domini als almoràvids:

“Quan colit interea tellus Balearica regem
 Nazaredo lus Burabe, preterritis istis
 Confususque novis, in cetum convocat omnes
 Causas maiores per quos tractare solebat,
 Consilium quorum plano sermone requirit,
 Sive Moabitis optare tradere terram,
 An cum Pisanis aliquod coniungere fedus”.²⁰

La resposta dels vells és més ambigua del que els comentaristes moderns semblen pensar. Sigui com sigui, el fet és que Mubashir accepta un tractat de capitulació amb els pisans i sobtadament canvia de parer. I diu que ho fa tot obeint la decisió del consell de vells:

“Firmat et hec veterum consulta fuisse suorum”.²¹

L'editor C. Calisse, desconeguent l'existència i funció del consell de vells, creu que el poeta “attribuisse agli Arabi le istituzioni che avevano

¹⁸ P. Guichard “Le problème de l'existence de structures de type “féodal” dans la société d'al-Andalus. L'exemple de la région valencienne”. a *Structures féodales et féodalismes dans l'Occident méditerranéen (Xe-XIIIe siècles)*. Rome, 1980, pp. 714-715.

¹⁹ P. Guichard *op. cit.* pàgs. 714-718; per a dates posteriors veure l'exemple adduït per M.^a del Carmen Barceló Torres “L'Alfondeguilla y Castro. La situación de los mudéjares castellanenses en el siglo XIII” a *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* LVI (1980) pp. 126-139.

²⁰ *Liber Maiolichinus. De gestis pisanorum illustribus. editat per C. Calisse*, Roma, 1904, vv. 854-860, p. 38.

²¹ *Op. cit.* v. 475, p. 107.

allora i comuni italiani".²² És clar que el poeta, que havia prés les seves acurades notes,²³ ho interpretava millor que el seu editor.

A la narració dels fets de la conquesta de Mayurqa, compilada dins els cercles burocràtics entorn del rei Jaume, també es fa esment d'un consell de vells.²⁴

També la narració de les accions que portaran a la signatura del tractat de Capdepera atorguen una funció important al consell de vells que sempre figura com a formant part de les negociacions juntament amb "l'alcaid, e son frare, e El Moixerif... e tots los vells".²⁵ I segons la narració del rei Jaume "foren aquests los missatgers qui vengren de Menorques: son frare de l'alcaid, e l'almoixerif, e cinc vells, los pus honrats de l'illa".²⁶ Es tracta, doncs, d'un poder institucional molt estable i prou documentat en diverses ocasions al llarg de més d'un segle, tot i que hom ignori la seva exacta estructuració i els mecanismes que regulaven la seva selecció i funcionament. La funció social i política dels *fuqaha'* i dels *'ulama'*, suficientment documentada arreu d'al-Andalus oriental (*sharq*), és un fenomen d'un abast molt més general i que té una cronologia relativament precisa.

Cal dir, en primer lloc, que la influència dels collectius religiosos es deriva precisament de les seves competències que afecten, practicament, tots els nivells i dimensions de l'espai social i polític de la societat musulmana. Aquestes competències són la producció i organització del dret, de l'educació; i concernen també aspectes clau de la fiscalitat, del comerç i de la producció intel·lectual. Amb absència d'específiques corporacions municipals a les ciutats i amb la fragilitat de les diverses oficines estatals (*dawawin*, sing. *diwan*) quan, precisament, els grans Estats centralitzats s'havien esmicolats en fugisseres dinasties controlant zones de límits ben esfumats, els collectius religiosos, doncs, asseguren a la

²² *Op. cit.* p. 38, n. 2.

²³ C. B. Fisher "The Pisan Clergy and an Awakening of Historical Interest in a Medieval Commune" a *Studies in Medieval and Renaissance History* III (1966) pp. 143-219; especialment p. 193-219, i sobretot pp. 198-199.

²⁴ "...ab los vells de la vila e de la terra" (*Llibre dels Feits...* p. 43).

²⁵ Aquests personatges escoltaren amb atenció el missatge del rei Jaume "e l'acord fo aital que els pregaren que s'esperassen tro en altre dia; e enviaren per mes vells qui eren de l'illa, mas en aquell lloc no eren, per ço que poguessen haver llur consell pus complidament" (*op. cit.* p. 60. El subrallat és meu, M. B.).

²⁶ *Op. cit.* p. 61.

vegada la integració social a partir de l'adhesió religiosa i el funcionament civil de la vida col·lectiva, no sempre garantit pel poder polític de les dinasties.²⁷ I d'aquesta manera, com ho formula R. W. Bulliet, si bé els col·lectius religiosos "mai no aconseguiren de crear ells mateixos un Estat poderós, al menys contribuïren força a la sobrevivència i al poder de l'Estat existent pel fet d'assegurar un alt grau d'ordre social".²⁸

A les societats de la part oriental (*sharq*) d'al-Andalus és perceptible ja a la segona meitat del segle VI/XII una debilitació intensa dels aparells estatals (*makhzan*) que esdevenen gairebé autònoms de les seves societats i creixentment dependents dels ingressos de duana provinents del tràfic genovés i pisà i, sobretot, limitats per la coacció corsària exercida per aquests.²⁹ La presència de mercenaris és congruent amb la grandària del clivell entre poder dinàstic i societat. Des d'aquesta perspectiva s'entén millor la història de les Illes Orientals a partir, diguem-ne, del 574/1178-1179. Tot i que el fenomen fins ara descrit és incipient, el seu perfil és ben clar; els *mamluk* d'Egipte al segle VII/XIII en seran l'exemple més perfecte.

Efectivament, com observa G. Rosselló,³⁰ Ishaq b. Muhammad b. Ganiya utilitza la qualificació d'*al-faqih* i no de *'amir* en els seus tractats amb Gènova i Pisa, de 577/1181 i 580/1184.³¹ En canvi en el tractat

²⁷ I. M. Lapidus situa a meitat del segle V/XI l'emersió d'aquests col·lectius com a principal força integradora, especialment a les ciutats orientals i als seus *ahwaz'* (*Muslim Cities in the Later Middle Ages* Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1967, pp. 107-115; 130-142; i també "Muslim Cities and Islamic Societies" a *Middle Eastern Cities; Ancient, Islamic and Contemporary Middle Eastern Urbanism: A Symposium*, ed. per I. M. Lapidus, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1969, pp. 47-74).

²⁸ *Conversion to Islam in the Medieval Period. An Essay in Quantitative History*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1979, p. 138.

²⁹ M. Barceló "Expedicions militars i projectes d'atac..." pp. 104-105. Cal complementar aquest treball amb H. C. Krueger "The Routine of Commerce between Genova and North-West Africa during the late Twelfth Century" a *The Mariner's Mirror* XIX (1933) pp. 417-438; i pel sentit que té el comerç d'exportació, des de la perspectiva dels Estats musulmans d'aquesta època veure C. Cahen: "Douanes et commerce dans les ports méditerranéens de l'Égypte médiévale d'après le *Minhadj d'al-Makhzum*" a *Journal of the Economic and Social History of the Orient* VII (1964) pp. 217-314, especialment 264-265.

³⁰ *L'Islam a les Illes Balears...* p. 76.

³¹ El tractat amb Gènova de 577/1181 es pot veure en traducció a A. Campaner *Bosquejo de la dominación islámica en las Islas Baleares*, Palma, 1888, pp. 314-318; és, en realitat, una confirmació de les treves signades el 543/1148-1149. Pel context veure M. Barceló "Expedicions militars i projectes d'atac..." pp. 104-105.

signat amb Gènova el 584/1188, a 'Abd Allah b. Ishaq b. Muhammad se li dona els títols de *'amir* i de *rex*.³² Aixó, evidentment, és reflexe de la dificultat d'identificar i comprendre l'organització política andalusina i els diversos nivells de poder existents i la seva relació.³³

Gràcies als treballs de D. Urvoy hom coneix prou bé les diverses escoles dels diferents collectius intel·lectuals, bàsicament formats entorn del *fiqh*, del *hadith* (tradicció), del *kalam* (teologia), de les lectures coràniques (*qira'at*) i exègesi de l'Alcorà (*tafsir*), i els lligams entre elles i les formes de transmissió mitjançant un complex sistema de deixebles.³⁴ L'estudi rigorós de D. Urvoy posa de relleu que la societat de Mayurqa, juntament amb tot *al-sharq* al-Andalus, davant l'amenaça feudal reaccionà amb una més estricta adhesió als trets islàmics fonamentals i aixó ho portaren a terme els *'ulama'* amb una intensa estructuració dels collectius religiosos dirigents, romputs finalment per la conquesta catalana.³⁵ Un gran nombre d'aquesta *fuqaha'* i *'ulama'* participaren a la resistència, a la Serralada de Tramuntana, en contra dels conqueridors catalans.³⁶

D. Urvoy fa notar també que tot i que Mayurqa havia gairebé monopolitzat la reflexió intel·lectual i religiosa de les Illes, quan aquesta cau a mans dels catalans Manurqa concentra i reactiva el procés desen-

³² *Codice diplomatico della Repubblica di Genova* ed. per C. Imperiale di Sant'Angelo II, Roma, 1938, pp. 341-344.

³³ Hi ha, doncs, una gran laxitud per part de la burocràcia feudal al traduir el seu llenguatge polític els càrrecs musulmans i al considerar equivalents funcions que només ho són en aparença. Veure la reflexió que fa P. Guichard entorn a l'errònia assimilació que fa la burocràcia feudal de la figura de l'*al-qa'id* (alcaide) a un "senyor" de tipus feudal. ("Le problème de l'existence de structures de type "féodal"..." pp. 714-715). Molts d'historiadors encara manejen amb manifesta incomoditat el lèxic polític musulmà inclòs a la documentació feudal. Basti citar l'antic L. de Mas Latrie que, perplex, escriu: "le mot Alfaqui signifie littéralement jurisconsulte, docteur. Dans la chancellerie des rois maures des îles Baléares il était employé avec un sens plus élevé et comme titre honorifique" (*Traité de paix et de commerce...* p. 109).

³⁴ "La vie intellectuelle et spirituelle dans les Baléares musulmanes" a *Al-Andalus XXXVII* (1927) pp. 87-132; i *Le monde des ulémas andalous du V/XIe au VII/XIIIe siècles*, Ginebra, 1978.

³⁵ "La vie intellectuelle et spirituelle..." pp. 119-120; *Le monde des ulémas...* p. 155.

³⁶ Alguns d'ells moren *martirs* com, per, exemple, Abu Marwan 'Abd al-Malik b. Ibrahim b. Harun al-'Abdari i Abu'Abd Allah Muhammad b. Ahmad al-Bakri, anomenat *qadi* un mes abans de la conquesta. Altres, com 'Umar b. Ahmad al-'Amiri fou *qadi* a les muntanyes durant el llarg any de resistència i pogué refugiar-se a València on va morir l'any 628/1230-1231, (*op. cit.* pp. 120-121).

volupat a Mayurqa.³⁷ Aquest és, sens dubte, el context a partir del qual cal entendre la presència i funció principal dels *fuqaha'* i *'ulama'* a Manurqa plasmada en el tractat de Capdepera i en l'ulterior organització política de l'illa. La personalitat d'Abu 'Uthman Sa'id b. Hakam domina l'esforç de la resistència tant a nivell de mantenir i vigoritzar la cohesió de la comunitat, a través de l'Islam, com d'aconseguir el respecte i duració del tractat. Aixó darrer implicava el pagament d'una elevada tributació anual més difícil de reunir si hom té en compte la sobrepoblació de l'illa, alberc de refugiats.

Fa estona ja que hom sap qui era Abu 'Uthman Sa'id b. Hakam.³⁸ El seu nom ocupa el tercer lloc a la llista de personatges andalusins que figuren en el tractat de Capdepera.

Nascut a Xàtiva el 601/1204, estudià a Ishbiliya (Sevilla) on rebé dels seus mestres la licència per a ensenyar (*ijaza*). Després va anar a Ifriqiya on exercí funcions de secretari (*kàtib*). Finalment arribà a Mayurqa el mes de *ramadan* de 624/15 d'agost-14 de setembre de 1227, quan era governador (*wali*) de les Illes Abu Yahya Muhammad b. Abi 'Imran al-Tinmalali. Abu 'Uthman Sa'id b. Hakam tenia, doncs, 23 anys. Fou anomenat collector d'impostos (*al-mushrif*).³⁹ La narració del rei Jaume en un text poc remarcat fins ara ve a confirmar aquest càrrec exercit encara per Abu 'Uthman l'any 631/1231:

“E l'alcaid, e son frare, e el Moixerif, lo qual nós puis faem raiz de Menorca, qui era natural de Xibília, e tots los vells escoltaren molt bé la carta e el misatge que nós los enviam, e ab gran devoció: e dixeren que s'acordarien”.⁴⁰

Naturalment el comentador no endevina que l'almoixerif és Abu

³⁷ *Op. cit.* pp. 123-124.

³⁸ F. Codera *Estudios críticos de historia árabe...* pp. 289-297. Codera reuneix les informacions procedents d'al-Marrakushi (*Kitab al-Dayl wa-l-Takwila*, Beirut, s. d. IV n.º 67 pp. 28-33), i d'Ibn al-Khatib (*Kitab a'mal al-'lam* ed. E. Levi Provençal, Beyrut, 1956, pp. 317-318).

³⁹ Aquest càrrec públic ha produït confusió entre els historiadors des de R. Muntaner (*Crònica*, text i notes R. B., 1977² pp. 37 i ss.) fins a A. Campaner que creu que “Almojarife” és el nom: “así se llamaba aquel subgobernador o lugarteniente” (*Bosquejo de la dominación islámica...* p. 194).

⁴⁰ *Llibre dels Feits*, p. 60.

'Uthman. El text precisa que "era natural de Xibília" topònim tampoc identificat pel comentador, i que no és altra cosa que una lleugera deformació d'Ishbiliya on estudià Abu 'Uthman.

Hom ignora com desplaçà a Abu 'Abd Allah Muhammad que conculou, en funció delegada, el tractat de Capdepera. Al-Marrakushi assegura que fou Abu 'Uthman el qui va negociar l'afer.⁴¹ És possible. Fa referència també a uns fets força confusos esdevinguts el 3 de *shawwal* de l'any 631/2 juliol de 1234 i seguidament ja esmenta a Abu 'Uthman com a autoritat principal de l'illa.⁴² Tal vegada el *Kitab Lubab al-albab* porti dades per a comprendre millor aquest text d'al-Marrakushi.⁴³ El segur, però, és que el 1247 Abu 'Uthman és esmentat com a *ra'is* (cap principal) de l'illa.⁴⁴ És un dirigent dur que condemna a mort els bevadors de vi, per exemple, atès que, donada l'existència abundosa de vinyes, "si la gent es dediqués a beure vi i a engatar-se, seria impossible que la conservessin, a l'illa; els enemics ens derrotarien".⁴⁵ Al mateix temps organitza i encoratja l'estructuració d'un cos ben cohesionat de *fuqaha* i '*ulama*' i atreu cap a Manurqa intellectuals d'altres parts d'Al-Andalus i del Magrib, i aconsegueix de crear un cercle de deixebles menorquins.⁴⁶ També cal destacar que en aquest temps es degué organitzar el cos de mercenaris turcs que, segons R. Muntaner, els cata-

41 Però el testimoni del *Llibre dels Feits* s'oposa a aquesta versió atès que els personatges principals són l'*al-qa'id* Abu 'Abd Allah Muhammad i el seu germà Abu al-Hasan 'Ali. Tampoc homo sab com entente la frase segons la qual el rei Jaume va fer *ra'is* a Abu 'Uthman. Ja G. Rosselló fa notar que bé és podia referir només al fet d'una ratificació del càrrec atorgat per elecció a Abu 'Uthman, procediment previst al tractat de 1231 ("Menorca musulmana" a M. L. Serra, G. Rosselló, J. A. Orfila *Història de Menorca I*, Maó, 1977, p. 157).

42 Sembla tractar-se d'una discòrdia (*fitna*) produïda per l'ocupació de la frontera (*thagr*) de Manurqa (*Kitab al-Dayl...* p. 31). Està per aclarir com tantes altres coses de la història de Manurqa. Veure per ara l'informat resum de G. Rosselló ("Menorca musulmana" pp. 126-165).

43 E. Molina López en feu una comunicació a les *II Jornadas de Cultura Arabe e Islàmica* (9-13 desembre de 1980).

44 R. Rosselló *Aportació a la història medieval...* p. 7. De cap manera el mot *ra'is* pot ser assimilat a *rei* o terme semblant. És senzillament el principal, normalment elegit, d'una corporació o col·lectiu, el *ra'is al-tujjar* (el cap dels mercaders), o el *ra'is* de la ciutat, o de l'escola de lleis o dels jueus.

45 Ibn al-Khatib *Kitab a'mal...* pp. 317-318; traducció a F. Codera *Estudios críticos de historia árabe...* pp. 293-295.

46 D. Urvoy "La vie intellectuelle et spirituelle..." pp. 123-126. Es conserva un *diwan* de cartes seves i alguns poemes que resten, malheuradament, inèdits.

lans trobaren a l'illa.⁴⁷ Aquesta presència de mercenaris turcs, malgrat sigui difícil de mesurar, és un indicatiu clar de la insuficiència militar davant els exèrcits feudals que experimenten les societats musulmanes a partir de finals del segle V/XI. En general la presència institucional d'un exèrcit d'"esclaus" (*mamalik*, sing. *mamluk*) palesa una irrecuperable fractura entre el poder polític dinàstic (*dawla*) i el conjunt social. Segurament no és aquest exactament el cas de Manurqa, però caldria estudiar-ho. De totes maneres la insuficiència militar és ben palesa i deriva fonamentalment tant de l'absència de "senyors" com de la debilitat i indefinició del control polític del *makhzan*.⁴⁸

Abu 'Uthman morí el 680/1281, sis anys abans de la implacable conquesta catalana. Sembla que el seu fill 'Umar Hakam b. Sa'id el va succeir com a *ra'is*. Però vers el febrer de 1287 i després de capitular, amb dos matalassos i el blat que podia necessitar,⁴⁹ el seu gran grup familiar s'embarcà cap a Ceuta des d'on passà a Granada on visqué un temps ensenyant *hadith*. Hi ha reports de que va morir víctima d'un naufragi anant a Tunis.⁵⁰ Mentre, la societat andalusina de Manurqa havia estat anorreada fins a l'arrel en el plaç de sis mesos. Ja no hi quedaven ni les ombres dels indígenes.

La història personal d'Abu 'Uthman i la del seu fill 'Umar Hakam b. Sa'id il·lustren a la perfecció un altre tret fonamental dels col·lectius intel·lectuals musulmans: la seva movilitat i la seva capacitat de transplantació funcional arreu de la societat musulmana on sembla com si les especificitats locals fossin senzillament accessòries. Els exemples són abundosos.⁵¹ Basti, doncs, fer esment a la Mayurqa terminal d'Ibn

⁴⁷ "...e havia-hi cavallers turcs bons, que el moixerif hi havia a sou". (*Crònica I* p. 41).

⁴⁸ P. Guichard "València abans dels catalans" a *L'Avenç* n.º 16 (1979) pp. 34-39; M. Barceló "Expedicions militars i projectes d'atac..." pp. 103-104.

⁴⁹ C. Parpal i Marqués *La conquesta de Menorca en 1287 por Alfonso III de Aragón*, Barcelona, 1901 p. 45.

⁵⁰ Ibn al-Khatib *Kitab a'mal...* pp. 318-319. Contradiu, doncs, el text de R. Muntaner segons el qual la nau que portava a'Umar i el seu grup familiar de Manurqa al Magrib "rompé... que anc no n'escapà persona. E així veus nostre Senyor, con vol destruir una nació de gent, con lleugerament ho fa; per que cascuns se deven guardar de la sua ira" (*Crònica I* p. 42).

⁵¹ El treball d'Urvoy *Le monde des ulémas andalous...* deixa molt clar aquest aspecte.

Amira al-Makhzumi nascut a València el 580/1184, estudiant arreu d'al-Andalus i viatger a Orient el 627/1229, i que era *qadi* a Mayurqa quan la conquesta catalana. Fuig a València on torna a trobar conqueridors feudals catalans el 636/1258. S'en va, finalment a Magrib i després a Tunís on mor entre el 656-658/1258-1260. Parts del seu llibre, malhauradament perdut, sobre els darrers temps de Mayurqa foren recollits per al-Maqqari.⁵² Aquest incansable transitar dels intel·lectuals assegura, a la vegada, una fluent transmissió de idees i d'escoles i esdevé una eina potent d'integració social de la comunitat musulmana, especialment fecunda on el poder polític dinàstic és poc organitzat o fa fallida. En aquest sentit resulta particularment explicativa per als segles V-VII/XI-XIII andalusins la hipòtesi de R. W. Bulliet segons la qual "el vertader fil conductor de la història musulmana no es troba en el terreny polític dels califes i sultans, sino en el terreny social on els *'ulama'* servien de cor batent de la comunitat històrica musulmana".⁵³

MIQUEL BARCELÓ

APÈNDIX I

BiBliothèque Nationale, Paris, Ms. Latin, 9261. 40,2/39,7 x 38,1/37,2.

Hoc est translatum sumptum fideliter a quodam instrumento sigillato sigillo dependenti illustrissimi domini jacobi del gratia regis aragonum bone memorie quondam tenor cuius talis est. In nomine creatoris Ego alfaqui aboabdille mafomet filius de alfaqui abolança aly abineixem alcady et alcaid insulea minoricarum per me et per omnes senes et sapientes et per totum populum et habitatores insule supradicte, presentes et futuros habito concilio et voluntate omnium et presentibus alfaqui abolaçan aly fratre meo et alfaqui aboaçmen abenhacam et alfaqui aboabdille abenmomanna et alcaid abemodien abnalhaçan et

⁵² D. Urvoy "La vie intellectuelle et spirituelle..." pp. 122-123.

⁵³ *Conversion to Islam...* p. 138. I pel fenomen general de la inserció dels col·lectius religiosos dins la burocràcia estatal veure R. W. Bulliet "The Shaikh al-Islam and the Evolution of Islamic Society" a *Studia Islamica* XXXV (1972) pp. 53-67. És possible, a la vista d'estudis més específics, que la data proposada per Bullist per a la generalització del fenomen no sigui "after the thirteen century" sino justament durant el segle VII/XIII.

al³ faqui aboaly abenmoanna et aboabdille abenugaçiq et abealbeç ibnap adularim et abulabez ibnabenxini et abuasmen abenxairon et haron abenresch et mucatrif abingaçen et mahomad abinçaqum et mahomad abenbacar et huçayn ibnalfi et mahomad abençaida et aly abenya hex concedimus et recipimus⁴ in dominum naturalem et propium vos dominum Iacobum regem aragonum et regni mayoricarum comitem barchinone et dominum montepesulani et heredes vestros tenentes regnum maioricarum et nos facientes vobis homagia fidelitates et iuramenta defeximus nos et renunciamus omnibus dominacionibus convenienciis et fidelitatibus et iuramentis⁵ que usque in hunc diem fecerimus alicui persone et per recognitionem dominationis vestre et fidelitatis qua vobis tenetur et tenebimur damus concedimus et liberamus vobis in presenti potestatem castri de minoricis ita quod signum vestrum sive vexillum ponatur per manus quinque personarum vestrarum in sumitate castri et clamatur alta voce ab ipsis personis⁶ vestris nomen et dominium vestrum et hoc facto reddatur castrum alfaqui qui modo est ibi vel illi qui ibi erit substitutus per nos et per vos confirmatus quam potestatem promittimus vobis dare et liberare vel mandatario vestro sine contradicito singulis annis semel in anno quando cumque vos volueritis set ille persone reddito castro alfaqui⁷ ut dictum est statim repatriare teneantur. Ad mayorem etiam recognitionem vestre dominationis promittimus vobis et heredibus vestris uel mandatariis vestris dare singulis annis nonagentos almudinos ordeï et centum tritici. In unoquoque scilicet almudino contineantur centum almudes de mut abohaç quos persolvemus in festo⁸ sancti Iohannis mensis iunii de collecta uniuscuiusque anni et centum cabeças inter boves et vacas qui sint de duobus annis usque ad sex et trescentes cabeças inter capras et capronos et ducentes cabeças inter moltones et oves et duo quintaria de mantega et habest in quolibet quintario quatuor pesas et bestiarium⁹ detur nuncio vestro singulis annis in mense marcii in litore maris ante almudainam de portu minoricarum quibus traditis mandatario vestro ipse de cetero sus sumptibus et expensis custodiat supradicta. Item promittimus vos et homines vestros et res eorum iuvare et deffendere bona fide toto posse contra¹⁰ omnes homines et facere pro vobis et pro mandato vestro pacem et guerram infra insulam nostram tamen nec recipiemus aliquem cursarium uel inimicum vestrum in terra uel mari. Item si aliquod lignum christianorem incurreret naufragium in insula minoricarum promittimus omnia bona illa colligere et servare et reddere domino suo vero¹¹ uel vobis nisi dominus verus inveniretur. Et si forte esset lignum sarracenorum bona illa possimus retinere et illa ponere in opere castri. Et eodem modo fiat si lignum nostrum de minoricis deveniret in aliquo loco dominacionis vestre. Item promittimus quod si captivus aliquis exiret uel fugeret de regno maioricarum et veniret ad¹² minoricas quod retinamus illum nisi erit speciali de insula minoricarum set de alio loco non

teneamur. Item omnes quintas lignorum hominum terre vestre concedimus vobis quod eas habeatis set de aliis hominibus qui non fuerint de dominacione vestra habeatis vos medietatem et nos aliam medietatem ad opus¹³ castri. Que euinte colligantur per manum alfaqui qui est ibi modo et erit post ipsum.

Et nos Iacobus rex predictus per nos et nostros heredes et nostros homines promittimus vos omnes habitatores minoricarum et singulos defendere et salvare et omnia bona vestra in terra et mari. Et per gratiam specialem et hono¹⁴ rem quam vobis volumus facere concedimus vobis quod nullus christianus uel iudeus possit habitare continue in insula minoricarum nisi esset de voluntate vestra. Et propter hoc concedimus et confirmamus pro alfaqui super vos in nostro loco venerabilem et legalem alfaqui qui modo est ibi nomine aboabdille abenixem ut sit alfaqui¹⁵ in tota vita sua. Et post obitum eius liceat vobis eligere alfaqui de vobis aliis quem volueritis et sint semper alfaqui et alcayd et alcadi et almoxariff de vobis. Et quando eligeritis alfaqui faciatis nobis scire per vestrum nuncium et literas causa ut confirmemus ipsum. Et nos debemus mittere nuncium nostrum tunc qui¹⁶ accipiat iuramentum ab illo ut seruet nobis omnia supradicta. Et si forte inter vos non concordabitis de eleccione nos possimus eligere per alcayd de unum de vobis et constituere cum consilio senium vestrorum. Item concedimus et donamus vobis quod quandocumque aliquis uel aliqui vestrum venire volueritis in loco¹⁷ quolibet terre nostre causa negociandi sitis salvi et securi et franqui et liberi de pedatico et de leçda et de omni demanda que possit fieri causa mercaterie. Item concedimus vobis quod quandocumque ligna sarracenorum causa negociandi venerint ad minoricas dum ibi in terra uel in portu fuerint non capiantur¹⁸ a nobis uel grauentur nec ab hominibus nostris Sed exito de portu non teneamur inde. Item concedimus quod quilibet habitator minoricarum cum voluntate de alfaqui qui ibi fuerit possit se transfferre ad morandum ubi voluerit in terra sarracenorum uel christianorum. Et si venerit ad mayoricas quod sit de¹⁹ furo aliorum sarracenorum qui fuerint de illa partida in qua venerit. Item promittimus quod si eventu gencium uel inimicorum auxilium vobis fuerit necessarium quod quando vestrum nuncium habebimus succurems vobis et faciemus vobis auxilium et deffenderemus vos sicut nostros homines proprios. Et quandocumque illum nuncium²⁰ vos destinare oportuerit pro sucursu exigendo et fuerit apud mayoricas quod ille qui teneat nostrum locum guidet illum et ducat illum ad nos saluum at securum. Denique promittimus quod si aliquis hominum nostrorum ceperit sarracenum habitatorem minoricarum uel in loco aliquo terra nostre de cetero²¹ fuerit captivatus redderemus illum absolutum et liberum cum omnibus rebus suis.

Datum apud capud Petre. XV kls. iulii, anno Domini Millesimo CC tricesimo primo.

Signum Iacobi Dei gratia regis aragonum et regni mayoricarum, comitis Barchinone et domini Montispesulani.

Huius rei testes sunt: F. prepositus tarrachonensis; frater R. de Serra, comendator domus Templi Mayoricarum; frater R. de Pelarrava; frater Bn. de Altaripa; B. de Sancta Eugenia; B. de Foxa; Cainarius; G. R. de Pavo; Assalitus de Gual; Sancius de Orta; P. Maça; García de Orta; Dompnus Ladro; Lupus Ex. de Luçia.

Sig † num Guilelmi Scribe qui mandato domini regis et predictorum sarracenorum hanc cartam scribi fecit loco die et anno prefixis.

Signum Petri Mercerii notarii publici Maioricarum, testis. Signum Michelis Rotlandi notar publici Maoricarum testis.

Nos Poncius Dei gratis maioricensis episcopus notum facimus universis hoc presens transcriptum sive transsumptum fuisse sumptum per manum Iacobi Mercerii publici Maioricarum notarii de quodam instrumento sigillato sigillo dependenti bone memorie domini Iacobi Dei gratia regis aragonum et secundum morem morem et formam qui et que consuevit servari in civitate Maioricarum in transcribendo instrumentis de suis originalibus et quod tanta fides consuevit adhiberi sumptis seu transcriptis sicut originalibus suis. dum cum sint scripta et transcripta secundum dictum morem et secundum sollempnitatem per quam presens transcriptum de dicto originali et quod Petrus Mercerii et Michelis Rotlandi de quibus in presenti causa fit mentio et in ipsa subsignantur et etiam Iacobus Mercerii qui hoc transcriptum scripsit et etiam subsignavit erant et (fuerunt) notarii publici Maioricarum et officio notaris publice utebantur anno et die quibus subscripserunt et subsignaverunt, in quorum testimonium nostrum sigillum cereum presenti carte seu transcripto duximus apendendum.

Sig † num Iacobi Mercerii notarii publici Maioricarum qui hoc transcriptum scripsit et cum originali instrumento comprobavit et clausit XVIII° kalendas marci anno Domini Millesimo CC^o LXXX° primo cum raso et emendato in lines XIII ubi dicitur pro et in linea XVIII ubi dicitur Minoricas.

APÈNDIX 2

Transcripció proposada dels noms àrabs que apareixen al tractat:

1. aboabdille mafomet . . . Abu 'Abd Allah Muhammad
2. abolança aly abineixem . . 'Abu al-Hasan 'Ali ibn Hisham.
3. abolaçan aly . . . Abu al-Hasan 'Ali
4. aboaçmen abenhacam . . Abu 'Uthman ibn Hakam
5. aboabdille abenmomanna . Abu 'Abd Allah ibn al-Muthanna (?)

6.	abemodien abnalhaçan . . .	'Abd al-Hasan	
7.	aboaly abenmoanna . . .	Abu 'Ali ibn al-Muthanna (?)	
8.	aboabdille abenugaçiq . . .	Abu 'Abd Allah ibn 'Abd al-'Aziz	
9.	abealbeç ibnap aducarim . . .	Abu al-'Abbas ibn 'Abd al-Karim	
10.	abulaber ibnapbenxini . . .	Abu al-'Abbas ibn...	
11.	abuasmen abenxairon . . .	Abu 'Uthman ibn Khairun	
12.	haron abenresch . . .	Harun ibn Rushd	
13.	mucatrif abingaçen . . .	Mutarraf ibn 'Asim	
14.	mahomad abinçaqum . . .	Muhammad ibn...	
15.	mahomad abenbacar . . .	Muhammad ibn Bakr	
16.	huçayn ibnalfi . . .	Husayn ibn...	
17.	mahomed abençayda . . .	Muhammad ibn	} Sa'id
Sa'id
Zayd
18.	aly abenyaheç . . .	'Ali ibn Hajjaj	

"Mut abohaç"

No he aconseguit trobar cap altra referència a la mesura d'àrids anomenada "mut abohaç". Evidentment es tracta d'una mesura indígena "*mudd Abu...*" que no figura en els habituals inventaris metro-lògics. El *mudd* és molt variable com es pot veure a J. Vallvé "Notas de metrologia hispano-àrabe II: medidas de capacidad" a *Al-Andalus* XLII (1977) p. 113. En canvi *al-mudi*, d'on prové "almudinus" sembla ser més estable (*ibid.* pp. 80-81). Cada *al-mudi*, doncs, hauria de contenir cent "*mudd Abu hac*".